

Kvalitativní metody v pedagogickém výzkumu

Karel Starý

3. května 2021

Program

- Analýza dokumentů a artefaktů
- Analýza komunikace
- Subjekty promluvy
- Situační kontext
- Prvky textu
- Záměr mluvčího

Tři hlavní výzkumné postupy

1. Pozorování
2. Dotazování
- 3. Analýza dokumentů a artefaktů**

X

Analýza jako postup zpracování kvalitativních obecně, tj. analýza dat z pozorování, rozhovorů i již existujících materiálů, které vznikly bez aktivity výzkumníka (např. ŠVP, klasifikační řád, pravidla chování dětí ve třídě, příprava na hodinu, poznámky žáka v sešitě, tahák, psaníčko, apod.)

Formální metodologie analýzy psaných textů

(Kronick, J. C., 1997)

- 1. Obsahová analýza** (QN metoda od 40. let, masmédiá, Berelson, pozitivismus, testování teorie; měření síly vztahu mezi proměnnými)
- 2. Metoda konstantního srovnávání** (60. léta, Glaser, Strauss, pozitivismus, tvorba nové teorie z empirických dat, která bude potvrzena testováním; objevování vztahů mezi proměnnými)
- 3. Hermeneutická interpretace textu** (znovuobjevení, inspirace humanitními obory; ne-pozitivistický přístup interpretativní; Habermas, Gadamer, Ricoeur; v sociologii např. Mannheim, Weber, Simmel, Znaniecki)

Společná východiska pozit. i interpret. rámce

1. Výzkumná otázka (problém)
2. Ospravedlnění výběru (odůvodnění) P – reprezentativnost, I – důležitost
3. Teoretický rámec (hluboká znalost teorie, která je použita k interpretaci)

Interpretace textu dle autorství

- Autorství nejasné, nejednoznačné (oficiální **dokumenty**, např. školní řád; integrita textu?)

X

- Autorství jednoznačně určitelné (např. **přepis/transkripce pozorování** či rozhovoru - lze hledat ZÁMĚR, intenci autora)

Hledání významu a smyslu textu

- Interpretativní tradice chápe **význam** jako něco, co je hluboce ukryto v dokumentu a v jeho kontextu.

Analýza kvalitativních dat jako analýza komunikace

1. Pozorovaná komunikace
2. Aktivně prováděná komunikace ve výzkumném rozhovoru

Komunikace je předmětem zájmu mnoha vědních oborů

- Psychologie (osobnosti, učení; sociální, pedagogická,...)
- Lingvistika (pragmatika, komunikační výchova)
- Literární věda, literární teorie (fiction a non-fiction)
- ...

- filozofie (analytická filozofie „obrat k jazyku“, Wittgenstein, Austin; Searle; fenomenologie, hermeneutika,)

- Jak se zabývá komunikací pedagogika?

Rozhovor A. Přidal a Z. Vybíral

- <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1098195425-z-oci-do-oci/30125935169>
- od 2:50 Komunikace jako cesta

Funkce komunikace (Vybíral, Z. (2000). Psychologie komunikace)

1. Informovat (předat zprávu, oznámit, ...) předat informaci
2. Instruovat (naučit, dát recept, ...) předat dovednost
3. Přesvědčit (ovlivnit, zmanipulovat, ...) změnit přesvědčení
4. Pobavit (rozptýlit, rozveselit, ...) způsobit změnu stavu

Funkce jsou realizované záměry/intence v zobecněné (klasifikované) podobě. (Uvnitř kategorií je bohaté vnitřní členění.)

- Co z toho dělá učitel při výuce? (diskuse, příklady)

Situovanost komunikace

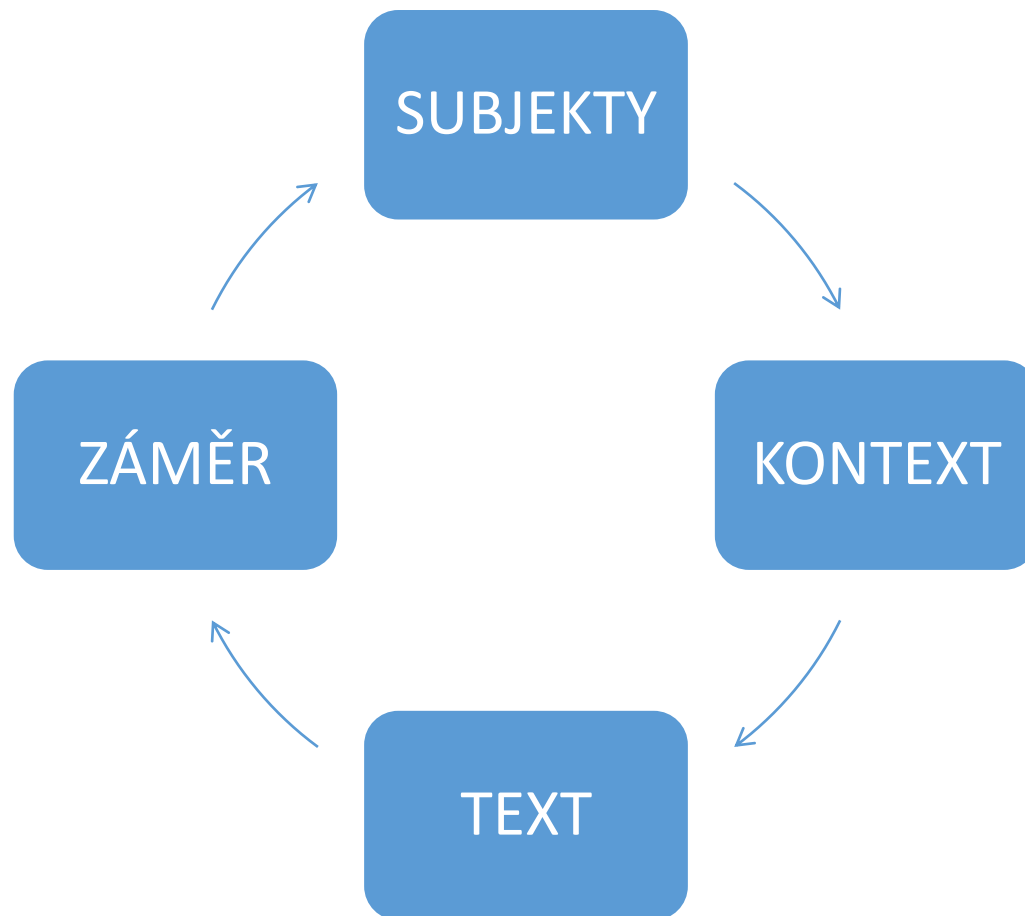
- Každá komunikační výměna se odehrává v konkrétním situačním kontextu.

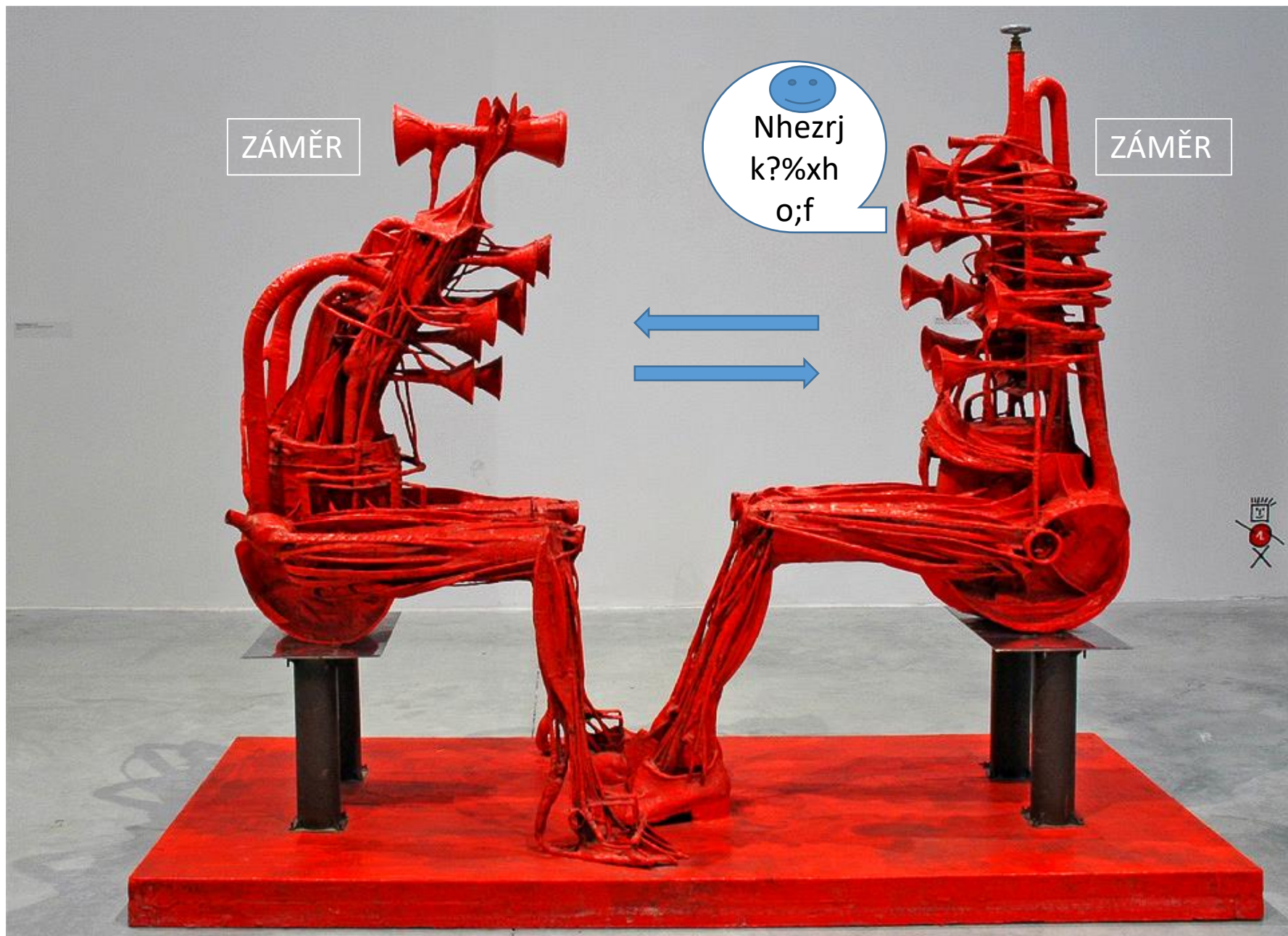
Součásti komunikační situace

- I. SUBJEKTY promluvy/výpovědi popř. signálu (mluvčí - produktor a adresát) včetně psychických faktorů subjektů
- II. KONTEXT
- III. TEXT (komunikát, promluva, výpověď, propozice, řečový akt)
- IV. KOMUNIKAČNÍ ZÁMĚR mluvčích

Zamyslete se na výpovědí *Dneska tam mrzne*. Zkuste vymyslet subjekty komunikační situace, specifický kontext a komunikační záměr.

Součásti komunikační situace

I. Subjekty v promluvě (Macurová, A. (1983))

1. Subjekty **vně** komunikátu – **reálné**, psychofyzické **osoby**, účastníci komunikace: **Autor – posluchač / čtenář** (někdy s nimi máme přímý kontakt, jindy nepřímý)
2. Subjekty ztvárněné **implicitně**, tj. o nichž si vytváříme představu např. podle toho jaký jazyk používají, jaká volí témata: **produktor – receptor**. (stylizace reálné psychofyzické osoby do role viz add 1 – např. podpis PhDr. Jiří Novotný, Ph.D., táta, Jirka)
3. Subjekty ztvárněné v komunikátu **explicitně**, např. označeny jménem či zájmenem, k nimž se vztahuje slovesná osoba či kterých se týkají různá tvrzení o jejich vlastnostech: **narátor – adresát** (např. „Naše učitelka je na nás někdy hodná a někdy zlá.“)

Komunikační perspektiva subjektu

Z jakého (z čího) úhlu pohledu je příslušná skutečnost podána/vyslovena (do jaké role se mluvčí stylizuje)

- „Přepínání“ mezi různými **rolemi** jedné osoby v rozhovoru (např. učitelka vs. matka)
- **Indikátory** proměny role subjektu „Já jako otec pubertální dcery musím říct, že ... „

II. KONTEXT

Význam kontextu v kvalitativním výzkumu:

Text v kontextu, tj. výpověď v přirozeném prostředí nelze analyzovat izolovaně od kontextu

- Co ze záznamu lze říci o kontextu? (ukázka „reflexe v komunitním kruhu“)
- Jaké kontextové faktory by významně ovlivnily komunikační situaci?

II. KONTEXT a komunikační funkce

- Klíčem (důležitým předpokladem) k pochopení komunikační funkce je KONTEXT.
- Indikátory komunikační funkce jsou jazykové prostředky, které komunikační funkci signalizují.

Kontext (lingvisticky)

- **Situační kontext** – všechny relevantní okolnosti komunikační situace
- **Zkušenostní** – sdílené znalosti účastníků komunikace o „světě“, v němž se komunikační událost odehrává nebo k němuž se vztahuje.
- **Slovní (ko-text)** – *anafora* jako vnitrotextová **reference** - odkazování k něčemu již řečenému: „Byl jeden král a *ten* měl tři syny.“ a *katafora* jako odkaz k tomu, co teprve bude řečeno. Katafora: „*To* jsem nevěděl, že ses oženil.“

Kde jsou hranice textu a kontextu?

Kontext (situační)

Je zásadně důležitý, protože vytváří „přirozenost“ prostředí (konkrétní dítě v laboratoři a ve školní třídě, v rodině, ve skupině kamarádů)

Analýza kvalitativních dat – tj. textů, záznamů výpovědí

Pojem **text** a **kon-text**

- Text jako nositel informace tj. psaná i mluvená ŘEČ (včetně nonverbální (mimika, gestika, haptika, kinezita, oblečení, dekorace apod.) a paraverbální komunikace např. hlasitost, rychlost, smích)
- Text verbální i grafický (obrázky)
- Hranice textu a kontextu se prolínají (např. „Jsem asi natvrdlý, ale tohle jsem nepochopil.“ (myslí si o mě, že jsem nechápavý)

III. TEXT – formální a obsahové jednotky textu

Na jaké jednotky má smysl „rozebírat“ text v kvalitativním výzkumu v pedagogice?

VÝPOVĚĎ („vypovězení věty“) je realizace věty v konkrétním kontextu, konkrétními subjekty s konkrétním komunikačním záměrem.

nulový kontext? – bez kontextu lze posuzovat větu, ale ne výpověď

Komunikační funkce (KF) výpovědi (M. Grepl)

Celkový smysl výpovědi se skládá ze dvou složek: z **propozičního obsahu** (= co se říká) a z **aktuální KF** (= s jakým cílem (úmyslem, záměrem, intencí) se to říká): symbolicky **KF(o)**.

Pojmy pro analýzu textu „věta“

Co dělá větu větou? (diskuse)

- Věta formálně (např. vedlejší věta přívlastková)
- Věta obsahově je
 - **Výpověď**, promluva, výrok, tvrzení,
 - Propozice

Rozdíl mezi větou a propozicí (Huang, Y. (2014))

„To se ti teda povedlo.“ (s ironickou intonací)

- Věta: gratulace k úspěchu X Propozice: úplně jsi to pokazil
- Zjišťovat pravdivost (smysl, význam) lze u propozice nikoli u věty!
- Pravdivost propozice („zda vypovídá něco pravdivého nebo nepravdivého o stavu věcí ve vnějším světě“ Huang 2014, s. 32) je důležitým aspektem analýzy dat v kvalitativním výzkumu.

Propoziční teorie – pojem propozice

- Nositelem významu v sociální realitě není slovo/význam slova, nýbrž propozice – **význam sdělení**.
- Slovo označuje/pojmenovává obecný jev např. *diabetes* platný pro všechny lidi. Nemá smysl ptát se, jestli *diabetes* je pravdivý či nepravdivý výrok.
- Věta „Alena má diabetes.“ může být buď pravda anebo nepravda. Pravdivost věty nelze ověřit bez porovnání výpovědi se skutečnostmi reálného světa.

IV. Komunikační **záměr** mluvčího

- Teorie **mluvních aktů** (mluvního jednání) (J. L. Austin)
- Výroky **konstativní** (pravda/nepravda) a **performativní**, jimiž přímo konáme (např. manželský či akademický slib: „slibuji, že ...“)
- Performativní akt může být i výrok „Dnes tam je zima.“

Obecné komunikační strategie – realizace komunikačního záměru mluvčího (Saicová Římalová, 2014)

- Persvaze (přesvědčování)
- Argumentace
- Manipulace (skrývané záměry mluvčího)
- Asertivita

Součásti mluvního aktu

- Mluvní akt:
 - Lokuční (fonetika, gramatika, sémantika, ...)
 - **Ilokuční (vyjádření záměru mluvčího)**
 - Perlokuční (účinek mluvního aktu)
- Příklad: Věta (lokuce) „Někdo tam žvaní!“ je realizována jako výpověď (ilokuce) a sleduje komunikační záměr - příkaz „*Utište se!*“, žáci se utiší nebo neutiší (perlokuce).
- Perlokucí už se lingvistika příliš nezabývá. Co kvalitativní výzkum v pedagogice?

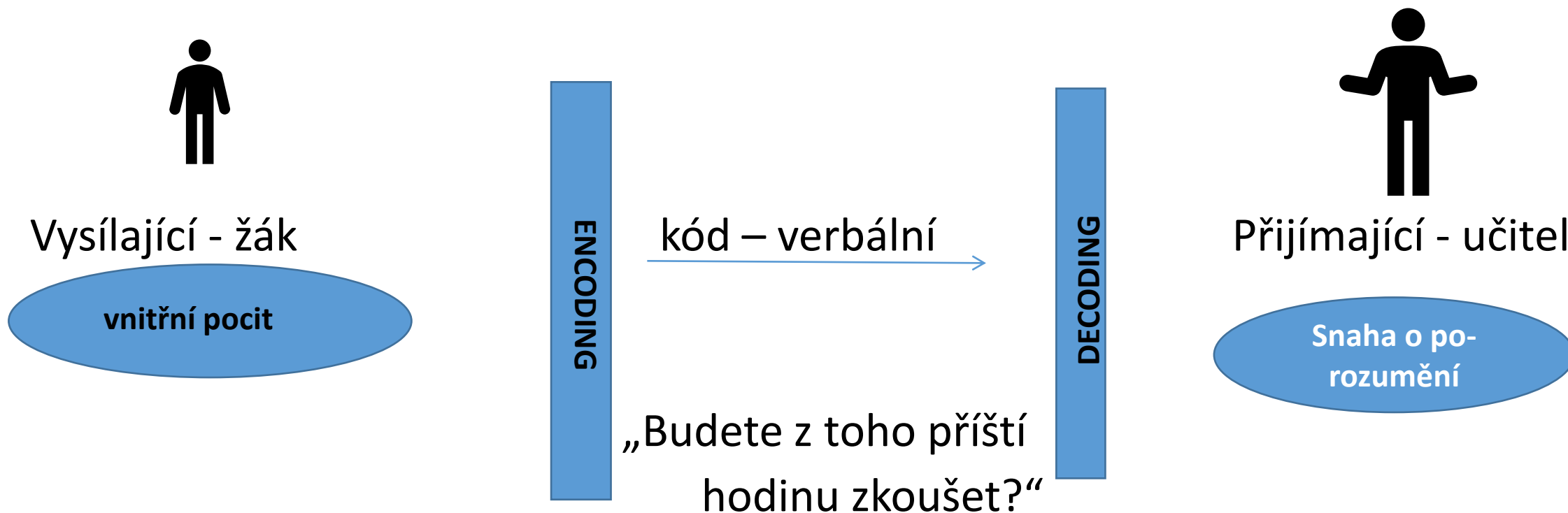
Klasifikace ilokučních (záměrů) mluvních aktů (J. L. Austin)

- Verdiktivní (např. oceňuji, hodnotím)
- Exercitivní (např. jmenuji, zakazuji)
- Komisivní (např. slibuji, souhlasím)
- Behabitivní (např. omlouvám se, blahopřeji, doporučuji)
- Expositivní (např. odpovídám, tvrdím, zjišťuji)

Teorie komunikačních funkcí (M. Grepl)

- Výpověd a věta
- Každá výpověď
 1. říká něco o světě
 2. snaží se dosáhnout nějakého cíle u adresáta/ů tj. je vyjádřením záměru mluvčího

Komunikační interakce

Členění komunikačních funkcí výpovědí podle záměru (M. Grepl)

- Asertivní (oznamovací) – sdělení, tvrzení, hlášení
- Direktivní (výzvová) – rozkaz, prosba, návod, rada, reklama, recept
- Interogativní (otázková) – (pravá) otázka
- Komisivní (f. závazku vykonat) – slib, nabídka
- Permisivní a koncesivní (f. dovolení a souhlasu) – dovolení, souhlas, rezignace, odmítnutí
- Varování – varování, výhružka
- Expresivní a satisfaktivní (výtka, poděkování, pokárání, pochvala, blahopřání, uznání, kritika
- Deklarativní – jmenování, odsouzení, ukončení diskuse, zahájení soutěže

Typy jazykových **indikátorů** komunikační funkce výpovědi – záměru mluvčího

- Explicitní performativní formule – př. protestuji
- Komunikační výpovědní formy – tj. jazykové prostředky užívané k vyjádření komunikačních funkcí: lexikální (částice, modální výrazy) či gramatické (slov. způsob, osoby, vid, negace)
- Prozodické prostředky (zvukové – intonace/melodie, přízvuk/akcent, rytmus atd.)
- Slovosled
- Ustálené větné struktury př. Je mi líto...

Součásti komunikační situace

1. **SUBJEKTY** komunikace (reálné osoby včetně psychických faktorů subjektů (stylizace); subjekty, o kterých se komunikuje; subjekty, které mají na komunikaci nepřímý vliv)
2. **KONTEXT** (situační, jazykový, zkušenostní)
3. **VÝPOVĚĎ** (promluva, text)
4. **KOMUNIKAČNÍ ZÁMĚR**

Kvalitativní analýza textu – shrnutí

Analýzou výpovědí reálných subjektů v konkrétním kontextu směřuje k odhalení komunikačních záměrů

neboli

skrytých VÝZNAMŮ.

Dva kánony interpretace (Kronick, 1997)

1. Text musíme pochopit z jeho vlastního kontextu, a ne z kontextu výzkumníka. Hirsh například rozlišuje mezi významem textu (**meaning**) a signifikancí (**significance**) textu. Význam je zahrnut v textu, zatímco signifikance odkazuje na důležitost nebo účinek textu na čtenáře. **Účelem analýzy textu je postihnout význam, nikoliv jeho signifikanci.**
2. Jednotlivým částem může porozumět pouze ve vztahu k celku a celek pochopíme pouze ze znalosti jeho částí.

Hermeneutický přístup k interpretaci

- Rozlišujeme dva samostatné stupně interpretace: výklad slov (slovních spojení) a výklad většího významu jednotlivých úryvků a celku
- Abychom dospěli ke správné interpretaci, musí být vytvořeny i všechny alternativní interpretace; ty musí být posouzeny a musí být nalezen způsob jejich zamítnutí.

Interpretace

- Alternativní interpretace jsou hodnoceny ve vztahu k relativnímu množství důkazů, k opakování různých druhů důkazů (jako je neustálý výskyt stejné metafory, která pak dává textovému významu větší důležitost), vzhledem k jejich vysvětlovací schopnosti, logice, úplnosti a eleganci.
- Gadamer hovoří o „perfektní koherenci celkového a konečného významu jako cíli interpretace" [Gadamer in Rainbow a Sullivan 1979: 146].

Hlavní kritéria pro hodnocení validity interpretace

1. **Konzistence** Je vznikající argument vnitřně konzistentní?
2. **Celistvost** - Bere naše interpretace v úvahu veškeré důkazy?
3. **Přesvědčivost** - Dávají různé výroky v textu nezbytně právě tuto interpretaci?
4. **Smysluplnost** Dává tato interpretace materiálu smysl? Přispívá něčím k porozumění textu a rozšiřuje vědění?

Postup při interpretaci

Při interpretaci textu se snažíme o objektivitu v objevování a v rozvíjení hlubinného porozumění dokumentu a jeho kontextu.

Analytický proces vyžaduje:

- neutuchající pozornost,
- svědomité zaujetí pro detaily,
- kontrolu nad projektováním sebe sama do textu,
- neustálé pochybování o důkazech,
- hlubokou znalost oboru a prostředí, ve kterém pracujeme.
- ochotu procházet znovu a znovu části textu, při níž revidujeme a znovu opravujeme názor na význam textu.

To vše činíme až do okamžiku, kdy je nalezena interpretace, která je ve shodě s veškerou evidencí/daty.

Transkripce zvukového záznamu do psaného textu

- Cílem je zaznamenat maximum **významových** okolností mluveného projevu (včetně neverbální a paraverbální stránky projevu)

TRANKRIPCE		poznámka
otázka	?	
oznámení; klesavá kadence	.	
naznačení pokračování výpovědi	,	
zdůraznění slova nebo jeho části	<u>text</u>	
zdůraznění konce výpovědi, výkřik (zvolání, rozkaz)	text!	
pauza	...	
hezitační zvuk (eee, yyy)	#	Alt Gr + X
smích	@	Alt Gr + V
hovor se smíchem	@text@	
nesrozumitelný úsek	(?)	
těžce srozumitelný, předpokládaný úsek	(text)	
přítakání neverbalizované (uhm)	&	Alt Gr + C
náhlé přerušování výpovědi	tex/	
bezprostřední navázání na předchozí výpověď partnera	=	
text mluvený současně, tzv. <i>overlap</i> (překrývání)	[] hranaté závorky pod sebou A: a potom [ona] B: [ne] to nebylo takhle	Alt Gr + F Alt Gr + G
komentář autora transkriptu	<text>	Alt Gr + < Alt Gr + >

Použitá literatura

- Austin, J. L. (2000). *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia.
- Huang Y. (2014). *Pragmatika*. Praha: Karolinum.
- Macurová, A. (1983). *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech*. Praha: FF UK.
- Saicová Římalová, L. (2014). *Pragmatika. Studijní příručka*. Praha: Karolinum.
<https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/32/71/62/pragmatika.pdf>
- Vybíral, Z. (2000). *Psychologie komunikace*. Praha: Portál.